

SIFATLARI AD (İSİM), ADLARI SIFAT GÖREVİNDE KULLANMA

Hamza Zülfikar

- Günümüz Türkçesinde kökeni Türkçe olan sıfatlar yanında azımsanmayacak sayıda yabancı kökenli sıfat var. *Radikal, antipatik, aktüel / asabî, haşin, müsrif, / nahoş, putperest, cengâver* örneklerinde görüldüğü gibi sırasıyla Batı dillerinden, Arapçadan ve bir kısmı da Farsçadan dilimize girmiştir. Kullanımda olan bu sıfatların yanında Arapçadan geçmiş *müziç, kahhar, mühlik, alelusul* gibi dilden düşmüş sıfatlar da var. Sıfat yapan *bi-baht, bila-istisna, la-kayt* örneklerinde görülen yabancı eklerle kurulmuş sıfatları da bunlara eklersek sayının bir hayli kabarık olduğu görülür. Türkçeleştirme çalışmalarında Doğu kökenli bu sıfatların bazılarında *nebatî - bitkisel* örneğinde olduğu gibi karşılıklar bulunmuş ve bu karşılıklar benimsenmiştir. Bunun yanında birçoğu da *cahil* örneğinde olduğu gibi söyleyiş özelliğini koruyarak dilde varlığını sürdürmektedir.

Türkçe sıfatlar, işlerliği açısından her dilde bulunmayan geniş türetme imkânlarına sahiptir. Doğrudan sıfat olan kelimelerimizin yanında *yakışıklı yakışsız* örneklerinde olduğu gibi adların sonuna getirilen eklerle yapılmış sıfatlarımız da var. *Atmak* fiilinden *atık* örneğinde olduğu gibi, fiillerden sıfat yapan Türkçe ekler de az değildir. Bu imkânların yanında her ad bir başka adın başında sıfat olur. *Örnek ad, örnek adam* tamlamasında *örnek* sıfattır. Türetme imkânı olarak gerektiğinde *örnek* kelimesinden *örnekli, örneksiz* biçiminde sıfat da yapabilir. İmkânlardan biri ise zaman eklerinin *paslanmaz metal, çıkar yol, gelecek hafta* örneklerinde olduğu gibi sıfat görevinde kullanabilmesidir. *Dar – geniş, geçerli – geçersiz* gibi sıfatların karşıt anlamlı olanları var.

Türkçede *yaş yaşlı, uygun uygunsuz, uydurma uyduruk, ululuk ulu, utanma, utangaç* gibi örneklerde olduğu gibi pek çok kelimenin hem adı hem de sıfatı var.

Kısaca bu geniş imkândan Cumhuriyet tarihi boyunca yeterince yararlanılmadı; dili zenginleştirmede yeterli, doyurucu sonuç alınamadı; birçok yabancı kökenli terim Türkçe olarak karşılanamadı. *Optimist pesimist* sıfatlarına bulunmuş *iyimser, kötümser* karşılıklarını Batı kökenli olanlarını unutturacak biçimde dile yerleştiremedik. Özellikle bilim dallarımız terimleri açısından yabancılığını koruduğu için öğretme ve öğrenmede zorlandık.

Dil Devrimi öncesi yapılan çalışmalarda sıfatlar üzerinde denklik açısından durulmaya çalışılmıştır. Örnek olarak Fransızca *pratik* kelimesi Osmanlı Türkçesine girince bu sıfat *amelî* biçiminde karşılanmış. *Amel* ad, nispet î'si ile *amelî* biçiminde sıfat yapılmış. Böylece sıfat olan *pratik*, gene sıfat olan *amelî* ile karşılanmış. Bu tutum, Dil Devrimi sırasında da devam ettirilmiş. Hedef olarak *amelî* sıfatı esas alınmış, aynı tutumla kelime *uygulamalı* olarak Türkçe ifade edilmiş. Ancak bu yol daha sonra gereği gibi takip edilip işletilememiş, *pratik* başka anlamlar kazanarak tekrar öne geçmiştir.

Konuyla ilgili bir başka örnek daha ele alalım.

Fransızca kökenli *idea* adının sıfatı *ideal*'dir. *İdea* sözü bir ara *mefkure* ile karşılanmış. Dil Devrimi sırasında *idea* kelimesine bulunmuş olan karşılık *ülkü*'dür. *Ülküm yükselmek, ileri gitmektir* örneğinde olduğu gibi *ülkü* addır. Bu durumda *ideal*'in karşılığı ise *ülküsel, ülkülü* olmalıdır. *Türkçe Sözlük*'te *ülküsel* bulunmakla birlikte kullanımına pek rastlanmamış, yabancı kökenli *ideal* sıfatı öne çıkmış. *İdeal insan tipi* örneğinde sıfat olan bu kelime "İdealim bu fakülteyi bir an önce bitirmektir" cümlesinde yapıcı sıfat olan *ideal* ad olarak kullanılmış. Bu durum, -aşağıda değineceğimiz gibi- Türkçenin özelliğiyle ilgilidir. Öte yandan *ülküsel (ülkülü) insan tipi* biçiminde bir kullanım söz konusu olmamıştır.

Akut sıfatının karşılığı *ivegen*'dir. Bu terimi tıp bilginleri kullanmadığı için dile mal edilemiyor. Yıllarca düşünce ortamı *tespit etmek / saptamak* ikilemi arasında kaldığı için bilim ve sanat dallarının Türkçe terimleri gündeme getirilemedi. Türkçe terim kullanma şuuru geliştirilemedi.

Arapça kökenli *asker* kelimesinin sıfat olan *askerî* kelimesinin üzerinden sıfat yapan -î ekini kaldırıp yerine -sel ekini koymak dile bir şey kazandırmadı. Bunun *cinsel, tarihsel, fiziksel* gibi birçok örneği var.

Bunların yanında isabetli işler de yapıldı; yabancı kökenli *ferdî*, *şahsi* kelimeleri *bireysel*, *kişisel* olarak karşılandı ve bunlar günümüzde belli bir kullanım sıklığına ulaştı. Türkçe köklere dayalı *bireysel bankacılık*, *kişisel düşünce*.

İngilizceden Türkçeye geçmiş *dampner* kelimesine bir karşılık bulma zahmetine girilmeden bunun sıfatı *dampnerli* biçiminde dile dâhil edildi.

Davet kelimesine karşılık olarak *çağrı* sözünün kullanılmasını öneren, bunun *çağrılı* (davetli) sıfatını da ileri sürmüş ve yerinde bir iş yapmış. Ancak gereği gibi üzerinde durulmadığı için kullanım sıklığı açısından *davet* (da'vet), *davetli*, *davetsiz* bugün daha yaygındır. Kalıcı olan *davetsiz misafir* bir başka örnektir.

Dilin anlatım gücünü artırmak, yeni kelime ve terim türetmek için sıfatların bu özellikleri özel olarak ele alınıp üzerinde durulmamıştır. Yabancılaşmanın etkisinde dilde ne gibi boşluklar, ihmaller meydana geldiği araştırılmamıştır. Öte yandan mevcut yapıya bakıldığında birçok yabancı kökenli sıfatla onun Türkçe karşılığının birlikte kullanımı yaygınlaşmıştır. Konuyu aydınlatmak için dilimizdeki sıfatları şöyle gruplandırabiliriz:

Kullanımdan düşmüş yabancı kökenli sıfatlar:

mağfur, *tüvane*, *bilainkita* vb.

Kullanımı devam eden yabancı kökenli sıfatlar:

maceraperest, *mutabık*, *mağdur* vb.

Dilde karşılığı bulunmuş sıfatlar:

muvafık uygun, *müteesir üzgün*, *menfi olumsuz* vb.

Türkçe karşılığı ile yabancı kökenli olanlarının birlikte kullanıldığı sıfatlar:

mahallî yöresel, *teferruat ayrıntı*, *tabii doğal* vb.

Kökeni yabancı olup Türkçe bir sıfat eki getirilerek yapılmış kalıcı sıfatlar:

tedbirli, *tehlikesiz*, *cinsel*, *bahtsız* (bibaht) vb.

Kullanımdan düşmüş yabancı kökenli sıfatlar

Doğu kökenli bazı sıfatların kullanımdan düşmüş olması 1930'lu yıllarda başlamış, 1960 ve 1970'li yıllarda devam etmiştir. Söz konusu bu Doğu kökenli sıfatları, 1920'li yıllarda yaşamış yazarların yazılarında bulabiliyoruz.

Bu durumu, Refik Halit Karay'ın 1922 yılında yazdığı fıkra türündeki yazılarından hareket ederek örneklemeye çalışalım.

*Ziçni Paşa... saç sakalı ağarttı, iki büklüm, ihtiyar pirisalhorde oldu*¹ (117. s.)

Geçen yıllar içinde Farsça *sal* kelimesi, *yıl* oldu; gene Farsça *horden* (yemek) fiilinden *horde* tarihe karıştı. Bu sözü (pir-i salhorde) *yılları tüketen bir yaşlı oldu* biçiminde bugüne aktarabiliriz. Sıfat olarak karşılığı *yıl tüketen* olabilecek *salhorde* Türkçeden düşmüştür.

Yazarın cümlelerinden birini daha alalım. *Zaten böyle nekes yıllardan fazla lütf beklemek safdillik olur*. Bu cümlede geçen “verimsiz, cimri” anlamında *nekes* bugün yazı dilinde kullanılmaz. Buna karşılık *nekes* halk ağzında yaşıyor. Cümlede geçen *safdillik* kelimesine gelince bu adın sıfatı birleşik kelime olan *safdil*'dir. Arapça *saf*, Farsça *dil* (gönül) kelimesinden oluşur. *Safdil*, *safdillik* sözlerini de pek duymuyoruz.

Osmanlı Türkçesinden kalan “bir durumdan başka bir duruma geçme” anlamında *tahavvül* veya *bitahavvül* kelimelerinin kullanımına da bugün pek rastlanmıyor. Bunlar için *geçişim*, *geçişimsiz* uygun birer karşılık olabilirdi. Ancak *geçişim*, *geçişimsiz* bu anlamda kullanılmadı.

Bu arada yazarın 1922 yılında kullandığı *kuvveden fiile çıkmak* sözü de artık pek duyulmuyor, yeri de herhangi bir kelimeyle doldurulamamıştır. İşin garip tarafı *kuvveden fiile çıkmak* gibi bir söz dile gelse bile insanlar bunu kullanmaktan çekiniyor.

Huluskâr, şevkaver, cihangir, hasrezede gibi yazarın 1922 yılında cümleleri arasında geçen ama Türkçe karşılığı bulunmamış pek çok sıfat bugün kullanılmıyor. Bunlardan *biaman*, *bimana*, *bihaya* kelimeleri *amansız*, *manasız*, *hayasız* biçiminde ek değişikliğiyle korunmuştur.

Türkçede adın sıfat, sıfatın ad olarak kullanılmasındaki esneklik başka dillerde yoktur. Bu durum yukarıda verilen *ideal* örneğinde olduğu gibi sınırlı olarak yabancı kökenli kelimelerde de geçerli olmuştur. Ancak nispet ekli *ticari* gibi birçok sıfatın ad olarak kullanılması mümkün olmamıştır. *Vatan* ad, *vatani görev* tamlamasında *vatani* sıfat. *Vatani*, bu yapısıyla ad olarak kullanılmaya müsait değil. Dil Devrimi sırasında *vatan*, *yurt* olarak karşılandı; sıfatı *vatansal*, *yurtsal* olmadı. Bu durumda adın sıfat olarak kullanılabilmesi esasından hareketle *vatan*, *yurt* adları sıfat görevinde kullanılarak bu ihtiyaç giderildi; *vatan görevi* daha sonra *yurt görevi* oldu. Demek ki Türkçede böyle bir imkân daha var. Dilde bu tür olumlu değişimler Türkçenin özelliklerinden biridir.

1 Mustafa Apaydın, *Refik Halid Karay*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2013.

Arapça kökenli *sefer* ad, *seferî* sıfattır. Bereket *sefersel* olmamış. Acaba *seferî* sıfatı, ad gibi kullanılır mı? *Seferî durumdayız* sözünde *seferî* gene sıfattır. Buna iyelik eki, durum ekleri getirip ad yapamayız. *Fiziki* ve önerilmiş karşılığı *fiziksel* kelimelerinde de durum aynıdır.

Cüzi için önerilmiş *tikel* kullanılmadığı gibi *cüzi*'nin kullanımını azaldı. Bununla birlikte *kırsalda*, *Hakkâri kırsalının* gibi sözler basında sık sık kullanılmakta, sıfat üzerine iyelik ve durum ekleri getirilebilmektedir. Yabancı, Türkçe sıfatlarda görülen bu dil hadiseleri, kurallı kuralsız açılardan incelemeye değer.

Konunun Arapça kurallarla ilgili başka örnekleri var. “Değiş tokuş etme” anlamında *mübadele* ad, “değiş tokuş edilmiş, karşılıklı olarak yerleri değiştirilmiş” anlamında *mübadil* sıfattır. *Batı Trakya'dan gelen bir mübadil grup İstanbul'un Bosna semtine yerleştirilmiş*. Bu cümlede sıfat olarak kullanılmış olan *mübadil* kelimesi iyelik eki, durum eki alıp ad gibi kullanılmaz. *Mübadiller Fatih semtine yerleştirildi* denebilirmişse de *mübadil halk Fatih semtine yerleştirildi* daha kurallıdır. Artık Arapça kökenli kelimelerden hangisi ad hangisi sıfat diye bir kaygı söz konusu olmadığı için bu tür örneklerde de kullanım hataları yapılabiliyor.

Türkçeleştirme sırasında yalnızca *-sal* (*-sel*) eki kullanılmadı. *Samimi* sıfatı *-sal* (*-sel*) ekiyle değil, *içten* biçiminde ad durum ekiyle Türkçeleştirildi.

Osmanlı Türkçesinde *zecri* kelimesine bulunmuş olan karşılık *radikal*'dir. *Zecri* ve *radikal* de *-ten* ad durum ekiyle *kökten* biçiminde Türkçe ifade edilirse de *radikal* dilde varlığını korudu.

Cerrah yerini *operatör*'e bırakırken *cerrahi* sıfatı *cerrahi müdahale* örneğinde dilde varlığını sürdürüyor. Konuyla ilgili *ciddi olamasın* cümlesinde olduğu gibi ilgi çekici bir başka kullanım var.

Batı kökenli sıfatlar açısından da ilgi çekici durumlar var. Fransızcadan dilimize giren *sistem* (ad), *sistematik* (sıfat); *simetri* (ad), *simetrik* (sıfat); *radyoloji* (ad), *radyolojik* (sıfat) örneklerinde olduğu gibi Batı dillerinde düzenli olarak adların bir de sıfatları bulunur. Bu sıfatlar; *-radyolojik* örneğinde olduğu gibi- Türkçede korunmuş, bazen de *sistematik sistemli* biçiminde yalnızca ekinin Türkçe olarak karşılanmasıyla yetinilmiştir. *Simetri simetrik* örneğinde *simetrikli*'den çok *simetrik* yaygındır. Batı kökenli bu sıfatlar nispet ekli Doğu kökenli kelimelere göre ad olarak kullanılabilir, *sistematiği*, *sistematiğini* biçiminde iyelik eki, durum ekleri alabiliyor. Demek ki Türkçe sıfatlarının ad gibi kullanma imkânı Batı kökenli kelimeler üzerinde de işliyor. Ancak bunun sınırı net değil. *Fantastik*, *fantastiği* biçiminde

kullanıma rastlanırken Batı kökenli *alerjik* sıfatının iyelik eki alıp almadığına dair örnek yoktur.

İncelemeye çalıştığımız bu konu, sözlük çalışmalarını yakından ilgilendirir. Sözlük uzmanı, yabancı kökenli sıfatlara bir de bunların ad olarak kullanılıp kullanılmayacağı açısından bakacaktır. Aynı uygulama adlar için de geçerlidir.

Sıfatlarla ilgili olarak kökeni yabancı olup Türkçe bir ekle yapılmış bazı biçimler sözlükte bulunmamaktadır. Örnek olarak sözlükte *patatesli* var *fasulyeli* yok. Adlardan sıfat yapan *-lı* ve *-sız* ekleriyle kurulmuş bazı sıfatların *-lıca*, *-sızca* biçiminde zarfları da var. Sıfatların zarf biçimlerinin de gözetilmesi gerekir. *Türkçe Sözlük*'te *sabırsız* var ama *sabırsızca* yok. *Rabıtalı*, *rabıtasız*, *rabıtalıca*, *rabıtasızca* biçiminde benzer kelime ve terimlerin sözlükler için taranmasında yarar vardır.

Dilimizde sıfatların ad olarak kullanılabilmesi mümkünken bu özellik dile giren yabancı kökenli sıfatları da etkiliyor. Birkaç örnekle açıklamaya çalıştığım bu konu daha geniş ele alınıp incelenebilir. *Edebî eser* örneğindeki *edebî* sıfatı *edebîsi*, *edebîde* veya *edebîsinde*, *edebîler* biçiminde kullanılmazken Batı kökenli *didaktik* sıfatı *didaktiği* biçiminde kullanılabilir. Bu karşılık *teknolojik* sıfatının *teknolojiği* biçiminde kullanımına rastlanamıyor. Kanaatime göre bu durum biraz da dil eğitiminin yetersizliğinden kaynaklanıyor. Keyfî kullanım da bir etkidir.

Türkçenin bu imkânlarına ve esnekliğine rağmen yaşanan sorunlar Doğu ve Batı dillerinden dile girmiş kelime ve terimlerin Türkçe olarak karşılanmasında, bunlarla ilgili bir sistemin kurulamamış olmasındadır. Genel olarak bugünkü manzara dildeki Doğu ve Batı kökenli kelimelerin olduğu gibi korunması, Batı dillerinden gelenlere kapının açık bırakılmasıdır. Asıl talihsizlik ise aydınlarımızın, özellikle terimler açısından Türkçeyi Batı dillerine kurban etmesi ve bu durumu olağan saymalarıdır.